

THOMAS WATSON ALS PREDIKER

Door prof. dr. A. Baars

1. De puriteins-presbyteriaanse weg

Thomas Watson (± 1620-1686) is een van de bekendste en meest geliefde schrijvers uit de kring van het Engelse puritanisme. Om die reden is het des te opmerkelijker dat wij over zijn leven maar heel weinig weten. Desondanks is het van belang om de spaarzame gegevens die er zijn zoveel mogelijk te verzamelen om zo enigszins een beeld te vormen van wie deze begaafde prediker is en een indruk te krijgen wat het geheim van zijn preken is. Voor het begrijpen van de levensgang van Watson is het van fundamentele betekenis dat hij behoort tot de presbyteriaanse vleugel van het puritanisme. Daarom beginnen we met een overzicht van het ontstaan van het puritanisme en schenken daarbij vooral aandacht aan de vraag hoe het presbyterianisme hierin tot ontwikkeling komt. Dat maakt het meteen mogelijk om op verschillende punten verbindinglijnen te trekken tussen de ontwikkelingen binnen de presbyteriaanse beweging en de levensgeschiedenis van Watson. Vervolgens ontwerpen we op grond van dat alles een biografische schets van hem en gaan ten slotte na welke elementen bepalend zijn voor de opbouw van zijn door en door puriteinse preken.

1.1 De oorsprong van de puriteinse beweging

De geschiedenis van de Reformatie in Engeland draagt een eigen karakter. Zij wordt in sterke mate bepaald door de huwelijksproblemen en de dynastieke zorgen van koning Hendrik VIII (1509-1547). Wanneer de paus niet wil meewerken om het eerste huwelijk van deze koning te ontbinden, forceert hij in het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw een breuk met de kerk van Rome. Zo ontstaat de Engelse staatskerk (in het Latijn: *Ecclesia Anglicana*) die volstrekt zelfstandig is. Zij staat dus niet langer onder het gezag van de paus,

maar onder dat van de Engelse koning. Weliswaar wordt in deze kerk een aantal hervormingen doorgevoerd. Desalniettemin blijft zij inhoudelijk zeker tijdens de regering van Hendrik VIII nog sterk tegen de kerk van Rome aanleunen.¹ Zodoende begint al in deze periode een beweging te ontstaan om de Anglicaanse Kerk verder te zuiveren van de invloeden van het rooms-katholicisme: het puritanisme.² Deze stroming wint aanzienlijk aan kracht onder enkele opvolgers van Hendrik VIII, met name onder diens zoon Edward VI (1547-1553). Hierbij moeten we echter wel de kanttekening maken dat er ook vrij spoedig weer sprake is van een ernstige terugval onder Maria de Bloedige (*Bloody Mary*, 1553-1558). Zij is namelijk overtuigd rooms-katholiek en dat heeft tot gevolg dat de puriteinen tijdens haar bewind zwaar worden vervolgd en velen van hen de marteldood sterven. Onder haar opvolgster, Elizabeth I (1558-1603), houden de ergste vervolgingen weliswaar op, maar dat betekent niet dat de puriteinen het gemakkelijk krijgen. Integendeel, de nieuwe vorstin eist onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de kerkelijke regels en met name aan de liturgie van de Engelse staatskerk zoals die is vastgelegd in het anglicaanse gebedenboek (*The Book of Common Prayer*). Puriteinen die weigeren zich aan deze kerkelijke regelgeving te onderwerpen, wordt het leven moeilijk gemaakt. Maar desondanks groeit de puriteinse beweging in deze periode gestaag.

Tegen de zojuist geschetste achtergrond wordt ook duidelijk waarom het puritanisme zich in deze vroege jaren allereerst manifesteert als een liturgische beweging. Men tekent bezwaren aan tegen de ritualisering van de eredienst, vooral tegen dingen als het dragen van ambtsgewaden, het branden van kaarsen en het aanhouden van de heiligendagen etc. Omdat dit alles nauw verband houdt met de regelgeving in het anglicaanse gebedenboek, richt het verzet van de puriteinen zich met name daartegen.³ Bovendien spelen vrijwel van

-
1. Zie o.a. M.M. Knappen, *Tudor Puritanism. A Chapter in the History of Idealism*, Chicago/Londen 1965², 31vv.; 51vv.
 2. Een veel bredere uiteenzetting over het ontstaan van het puritanisme is te vinden in mijn inleidend hoofdstuk in William Perkins, *Balsem voor zieken*, Apeldoorn 2023, 12-61.
 3. R. Bisschop, 'De Reformatie in Engeland en Ierland tot 1643', in: W. van 't Spij-

meet af aan ook andere opvattingen over kerk en ambt een belangrijke rol. Er ontstaat verzet tegen de hiërarchische structuur van de kerk, d.w.z. de ‘piramide’ van hogere en lagere ambten waarvan de bisschoppen het meest in het oog springende symbool zijn. Dat heeft tot gevolg dat ‘de leken’ op verschillende terreinen meer invloed verlangen in het kerkelijke leven. Ten slotte komt in de loop van de tijd steeds grotere nadruk te liggen op de zuivering van de leer en de heiliging van de harten en de levens van de gelovigen.

Bij de kerkleiding vinden de puriteinen doorgaans weinig of geen gehoor en de overheid dreigt met forse straffen als zij weigeren de anglicaanse erediensten te bezoeken of zich niet houden aan de voorgeschreven liturgie. Soms loopt dat uit op zware vervolgingen, met name – zoals we zagen – tijdens de regering van Maria de Bloedige. Het gevolg daarvan is dat vele puriteinen in deze periode naar het vasteland van Europa vluchten en in verschillende steden Engelse vluchtelingenkerken stichten, onder meer in Frankfurt, Straatsburg, Zürich, Bazel en Genève. Wanneer de druk van de vervolgingen minder wordt, keert een groot aantal van deze vluchtelingen naar Engeland terug. Dat gebeurt vooral wanneer de protestantse Elizabeth I in 1558 de troon bestijgt.⁴ De puriteinen verwachten namelijk dat de nieuwe koningin de vervolgingen zal beëindigen. Dit gebeurt inderdaad, maar dat betekent niet dat zij de puriteinen gunstig gezind is. Dat wordt duidelijk wanneer Elizabeth een regeling laat ontwerpen die het midden houdt tussen de twee religieuze uitersten van dat moment (*Elizabethan Religious Settlement*). Allereerst neemt zij afstand van het rooms-katholicisme. In 1558 laat zij namelijk een wet aannemen waarmee zij de besluiten van haar vader, Hendrik VIII, bekrachtigt: de Anglicaanse Kerk blijft onafhankelijk van Rome en de koning van Engeland is het hoofd van deze kerk.

ker e.a., *De Synode van Westminster 1643-1649*, Houten 2002, 13-32, m.n. 22vv.; Knappen, *Tudor Puritanism*, 82vv.; bredere informatie over het conflict over deze punten geeft John H. Primus, *The Vestments Controversy. An Historical Study of the Earliest Tensions within the Church of England in the Reigns of Edward VI and Elizabeth*, Kampen 1960.

4. Knappen, *Tudor Puritanism*, 163vv.

Het daaropvolgende jaar wordt een wet uitgevaardigd waarin zij zich afzet tegen de puriteinen. Hierin wordt *The Book of Common Prayer* bindend aan de Anglicaanse Kerk opgelegd. Zo wordt aan ambtsdragers voorgeschreven tijdens de kerkdiensten de officiële liturgische gewaden te dragen. Alle onderdanen worden verplicht op zon- en feestdagen de diensten in de Engelse staatskerk bij te wonen. Aan degenen die de diensten verzuimen, worden boetes opgelegd die hoog kunnen oplopen. Bovendien benoemt de koningin een aantal bisschoppen waarbij zij zorgvuldig vermijdt geestelijken te kiezen die al te zeer ‘met het puriteinse virus zijn besmet’. Zoals te verwachten valt, roepen deze maatregelen bij de puriteinen grote bezwaren op die op allerlei momenten tot uiting komen. Wanneer hun protesten geen gehoor vinden, beginnen grote groepen puriteinen kerkelijk een eigen weg te zoeken en gemeenten te vormen met een eigen signatuur en structuur. Doorgaans blijven deze gemeenten zo lang mogelijk formeel binnen de Anglicaanse Kerk, maar een toenemend aantal scheidt zich openlijk van de staatskerk af. Deze verschillende soorten non-conformisten, zoals zij genoemd worden, worden door de overheid doorgaans zwaar gestraft met boetes en gevangenisstraf. Andere puriteinen gaan niet zo ver en conformeren zich wel aan de liturgie en de regels van de Anglicaanse Kerk. Maar ook zij koesteren in hun hart vele bezwaren tegen de ontwikkelingen in de kerk van Engeland en blijven hopen op en bidden om een reformatie.

1.2 Het puriteinse spectrum

Op deze manier ontstaat in de tweede helft van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw het puriteinse spectrum, waarin zich verschillende ‘vleugels’ aftekenen. Het is gebruikelijk om onderscheid te maken tussen puriteinen die binnen de Engelse staatskerk blijven en zich aan de daar geldende regels conformeren en de non-conformisten die weigeren zich aan die regels te houden. Deze non-conformisten vallen uiteen in vier hoofdgroepen: presbyteriaanse, congregationalistische, baptistische en radicale puriteinen. Tot de radicale linkervleugel van het puritanisme worden heel verschillende groepen gerekend: chiliasten, spiritualisten (o.a. Quakers) en revolutionaire stromingen die de hele maatschappelijke orde om-

ver willen werpen.⁵ Om de context van het leven van Watson te begrijpen, zijn de linkervleugel van het puritanisme en de baptistische stroming minder belangrijk. Daarom geven we hier alleen een korte schets van de anglicaanse, presbyteriaanse en congregationalistische puriteinen.

Zoals gezegd, blijven de *anglicaanse puriteinen* – ondanks alle bezwaren die zij tegen de Kerk van Engeland hebben – uit principe binnen deze kerk. Zij koesteren het oude ideaal: reformatie van de kerk *van binnenuit!* Dat betekent ook dat ze zich conformeren aan de hiërarchische structuur van de kerk en het bisschoppelijk stelsel. Doorgaans verzekeren zij met klem dat de officiële belijdenis van de Anglicaanse Kerk – de ‘Negenendertig Artikelen’ (*Thirty-nine Articles*)⁶ – een volstrekt reformatorische geest ademt. Bij het gebruik van het dienstboek voor de anglicaanse liturgie leggen zij zich neer, maar zij gebruiken dat wel zeer selectief. Zij zijn van oordeel dat ze de kerk niet mogen verlaten zolang hun de ruimte geboden wordt het Woord van God onverkort te verkondigen. Wel vormen deze puriteinen vaak min of meer ondergrondse ‘gezelschappen’ (*conventicles*) binnen de staatskerk waar zij elkaar ontmoeten en elkaar zoeken te stichten rondom het geopende Woord.⁷ Verschillende anglicaanse puriteinen zijn in de loop van de tijd zelfs bisschop geworden. Van hen noemen we Joseph Hall (1574-1656), een van de Engelse afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht (1618-1619), en Lewis Bayly (1575-1631). Hun stichtelijke werken vinden ook in Nederland veel aftrek.⁸

5. Zie over deze radicale vleugel van het puritanisme het fundamentele boek van Christopher Hill, *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution*, Harmondsworth 1987¹⁰.
6. Vgl. over dit belijdenisgeschrift: L. Doekes, *Credo. Handboek voor de gereformeerde symboliek*, Amsterdam 1975, 62-66; G.P. Hartveld, *Symboliek. Een beschrijving van kernen van christelijk belijden*, Kampen 1991, 238vv. De tekst van de Negenendertig Artikelen is te vinden in: Philip Schaff (red.), *The Creeds of Christendom with a History and Critical Notes*, deel 3, Grand Rapids 1983⁶, 486-516.
7. Zie Knappen, *Tudor Puritanism*, 287v.
8. Vgl. J. van der Haar, *From Abbadie to Young. A Bibliography of English, Most Puritan Works, Translated into the Dutch Language*, Veenendaal 1980, 66vv.; 12-13. Zie voor de invloed van Bayly in Nederland ook: W.J. op 't Hof e.a. (red.), *De praktijk*

Presbyteriaanse puriteinen verwerpen de hiërarchische kerkstructuur en het bisschopsambt als goddelijke instelling die karakteristiek zijn voor de Anglicaanse Kerk. Zij kennen wel ambtsdragers, maar die worden door de leden van de gemeente gekozen en komen dus uit de gemeente op. Anderzijds treden de ambtsdragers – of de raad van oudsten (*presbyterium*) – ook op met macht en last namens God. Er is dus sprake van een dubbele relatie tussen ambt en gemeente: het ambt representeert de gemeente voor Gods aangezicht, maar vertegenwoordigt ook God bij de gemeente. Naast de kerkenraad kent het presbyterianisme ook bredere vergaderingen van (afgevaardigden van) kerkenraden, zoals classes, regionale synoden en een generale synode. Hoewel de besluiten van deze vergaderingen wel bindend zijn, mogen zij niet over een plaatselijke kerkenraad ‘heersen’. Het gaat hier slechts om ‘bredere’ of ‘meerdere’ vergaderingen die zaken van algemeen belang van het kerkverband behandelen. Bovendien kunnen hier appezaken dienen wanneer iemand zich door een mindere vergadering verongelijkt voelt.⁹ Deze presbyteriaanse visie is ontwikkeld door Martin Bucer (1491-1551) in Straatsburg en Johannes Calvijn (1509-1564) in Genève. De Engelse vluchtelingen die tijdens de vervolgingen in deze steden verblijven, worden door hun opvattingen beïnvloed. Bij hun terugkeer naar Engeland nemen zij hun nieuwverworven overtuiging mee en laten niet na die binnen de Anglicaanse Kerk te verbreiden.¹⁰ Zo ontstaat in deze kerk een groeiende presbyteriaanse onderstroom die krachtige impulsen krijgt door het optreden van Thomas Cartwright (1535-1603). Hij wordt zelfs wel de eerste belangrijke leider van de

der godzaligheid. Studies over De practycke ofte oeffeninghe der godtzaligheydt (1620) van Lewis Bayly, Amsterdam 2009.

9. Vgl. D. Nauta, ‘Typen van structuur der kerk’, in: W. van ’t Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen z.j., 151-158, m.n. 155vv.; W. van ’t Spijker, ‘Het presbyteriale-synodale stelsel’, in: idem (e.a.; red.), *De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, Kampen 1990, 326-338.
10. Zie: Gary Neal Hansen, ‘Sixteenth-Century Origins’, in: Gary Scott Smith and P.C. Kemeny (red.), *The Oxford Handbook of Presbyterianism*, Oxford 2019, 9-28, m.n. 23vv.; Chad Van Dixhoorn, ‘The Seventeenth Century and the Westminster Assembly’, in: Smith and Kemeny (red.), *The Oxford Handbook of Presbyterianism*, 29-50, m.n. 30vv.

puriteinse beweging genoemd.¹¹ Lange tijd blijven de presbyterianen binnen de Engelse staatskerk en stellen alles in het werk om de kerk van binnenuit te reformeren naar hun principes. Vooral op plaatselijk en regionaal vlak bereiken zij soms redelijk veel. Zodoende ontstaan er (netwerken van) gemeenten waarin presbyteriaanse idealen zoveel mogelijk zijn doorgevoerd en die alleen formeel nog onder de paraplu van de Anglicaanse Kerk blijven.¹² Maar uiteindelijk scheiden ook groepen presbyterianen zich daadwerkelijk van de Engelse staatskerk af en vormen zelfstandige gemeenten. De meeste puriteinse schrijvers die in Nederland bekend geworden zijn, behoren tot deze presbyteriaanse richting.¹³ We kunnen hierbij denken aan Isaac Ambrose (Ambrosius, 1604-1664), Thomas Manton (1620-1677), Thomas Watson (± 1620-1686) en Christopher Love (1618-1651).¹⁴

Congregationalistische puriteinen. Spoedig zijn er echter al puriteinen die van mening zijn dat het streven om de Engelse kerk van binnenuit te reformeren te weinig effect heeft en te lang duurt. Hun slogan is: 'Reformatie zonder ook maar op iemand te wachten' (*Reformation without tarrying for anie*). Zodoende scheiden zij zich uit overtuiging af van de Kerk van Engeland. Dergelijke separatistische groepen ontstaan al in de jaren 60 van de zestiende eeuw, met name in Londen.¹⁵ Maar vooral vanaf de jaren 80 begint deze beweging zich echt duidelijk te profileren

11. Vgl. Knappen, *Tudor Puritanism*, 223vv.; 237vv.; 247vv.; William Haller, *The Rise of Puritanism*, Philadelphia 1984², 10vv.; John Craig, 'The growth of English Puritanism', in: John Coffey and Paul C.H. Lim (red.), *The Cambridge Companion to Puritanism*, Cambridge 2008, 34-47.
12. Vgl. Knappen, *Tudor Puritanism*, 259v.; 284vv en vooral: Polly Ha, *English Presbyterianism, 1590-1640*, Stanford 2011 en idem, 'Presbyterianism in Elizabethan and Early Stuart England', in: John Coffey (red.), *The Oxford History of Protestant Dissenting Traditions. Volume I: The Post-Reformation Era, c. 1559-c. 1689*, Oxford 2020, 41-54.
13. Zie o.a. R. Bisschop, 'Geschiedenis van het puritanisme', in: W. van 't Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001, 17-119, m.n. 41vv.
14. Korte levensbeschrijvingen van deze presbyteriaans gezinde puriteinen zijn te vinden in: J.R. Beeke en R.J. Pederson, *Meet the Puritans. With a Guide to Modern Reprints*, Grand Rapids 2006, 33vv.; 407vv.; 605vv.; 396vv.
15. Knappen, *Tudor Puritanism*, 212vv.; 303vv.; Albert Peel, *The First Congregational Churches. New Light on Separatist Congregations in London 1567-1581*, Cambridge 1920.

ten opzichte van de conformisten en de presbyteriaanse puriteinen. Dat gebeurt vooral onder invloed van Robert Browne (1550-1633) die wel ‘de vader van het congregationalisme’ wordt genoemd. Zijn invloedrijke geschrift *Een verhandeling over reformatie zonder ook maar op iemand te wachten* (*A Treatise of Reformation without tarying for anie*) uit 1582 wordt een soort manifest voor de congregationalistische of independentistische beweging.¹⁶ Hoe ziet men in deze kringen nu de kerk? De congregationalisten wijzen alle inmenging van de overheid in kerkelijke zaken radicaal van de hand en kiezen hun uitgangspunt bewust in de onafhankelijke congregatie, de plaatselijke gemeente. Die is als zodanig draagster van het kerkelijke gezag en bij de leden van de gemeente berust de bevoegdheid hun eigen zaken te regelen. Zij hebben daarvoor ook de autoriteit van ambtsdragers niet nodig, die volgens het presbyteriaanse standpunt bekleed zijn met ambtelijk gezag. Nu kent men in deze kring doorgaans wel ambtsdragers, maar die komen volstrekt uit de gemeente op. Zij worden door de leden van de gemeente gekozen, maar kunnen door hen ook weer zonder meer aan de kant worden gezet. Deze ‘lage’ ambtsopvatting hangt samen met het feit dat men de gemeente vooral beschouwt als een vergadering van mensen die in hun leven laten zien dat zij heilig willen leven (*visible saints*) en dus in principe allemaal gelijk zijn.¹⁷ Deze mensen gaan vrijwillig een verbond met elkaar aan en vormen zo samen een gemeente. Soms kent men in deze kringen wel synoden, maar die zijn louter overlegorganen die hun gezag absoluut niet mogen opleggen aan plaatselijke gemeenten.¹⁸ Dit hangt samen met het feit dat congre-

16. Een samenvatting van dit geschrift is te vinden bij Hywel W. Roberts, “Reformation without tarying for anie”, *The early Separatists and the Non-separating Puritans*, in: *Divisions and Dissensions. Papers Read at the 1987 Westminster Conference*, Thornton Heath 1987, 21-37, m.n. 27vv. Zie over Browne en zijn invloed ook: Champlin Burrage, *The True Story of Robert Browne (1550?-1633) Father of Congregationalism*, Oxford 1906 en Knappen, *Tudor Puritanism*, 305vv.
17. Zie o.a. Geoffrey F. Nuttall, *Visible Saints. The Congregational Way*, Oxford 1957; Edmund S. Moran, *Visible Saints. The History of a Puritan Idea*, Ithaca 1989; Tim Cooper, ‘Congregationalists’, in: Coffey (red.), *The Oxford History of Protestant Dissenting Traditions*, 88-11.
18. Vgl. o.a. Knappen, *Tudor Puritanism*, 149vv.; D. Deddens, ‘Het congregationalisme’, in: Van ’t Spijker en Van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 106-109; W. van ’t Spijker, ‘Congregationalisme’, in: idem (e.a.; red.), *De kerk*, 313-325; Williston Walker (red.), *The Creeds and Platforms of Congregati-*

gationalisten zich verzetten tegen de gedachte van een kerkverband en het gevolg daarvan is weer dat in deze kringen doorgaans een minder sterke binding aan de kerkelijke belijdenis bestaat. Men is er in het algemeen wel van overtuigd dat belijdenissen een middel zijn om uitdrukking te geven aan het gemeenschappelijke geloof, maar ze mogen beslist niet overschat worden of bindend worden opgelegd. Vandaar dat binnen het congregationalisme ook sterk gepleit wordt voor verdraagzaamheid in alle niet-fundamentele zaken. Nu behoren zeker in de begintijd verschillende radicale figuren tot deze beweging die zich daadwerkelijk afscheiden van de Anglicaanse Kerk en zelfstandige gemeenten vormen. In de loop van de tijd komen we echter ook meer gematigde congregationalisten tegen die formeel nog min of meer met de Engelse staatskerk verbonden blijven. Onder hen zijn verschillende gerespecteerde, rechtzinnige theologen en predikanten. De bekendste congregationalistische puritein is ongetwijfeld John Owen (1616-1683)¹⁹, terwijl ook andere in Nederland bekende ‘oude schrijvers’ tot deze richting behoren, zoals Thomas Goodwin (1600-1679), Jeremiah Burroughs (1600-1646) en William Bridge (1600-1670).²⁰

1.3 Koning Jacobus I

Elizabeth I overlijdt in 1603 kinderloos en met haar heengaan sterft het Engelse koningshuis Tudor uit. Als opvolger van Elizabeth vindt men een koning uit het verwante koningshuis van de Stuarts dat over Schotland regeert. Als Jacobus VI is hij vanaf 1584 koning van Schotland en na de dood van Elizabeth I beklimt hij onder de naam Jacobus I de troon van Engeland én Schotland tezamen.²¹ De verwachtingen van de nieuwe vorst zijn onder de Engelse puriteinen hooggespannen. Hij voert immers al jaren het bewind over het

onalism, New York 1991².

19. Zie o.a. Sinclair B. Ferguson, *John Owen on Christian Life*, Edinburgh/Carlisle 1987, 13vv.; 154vv.; John Owen, *Op leven en dood. Over de verzoeking en de strijd tegen de zonde*. Vertaald, bewerkt en ingeleid door A. Baars, Apeldoorn 2018, 23vv.
20. Korte levensbeschrijvingen van deze congregationalistisch gezinde puriteinen zijn te vinden in: Beeke en Pederson, *Meet the Puritans*, 265-279; 118-125; 92-95.
21. Zie o.a. G.M. Trevelyan, *England Under the Stuarts*, Londen 2002³⁰, 69vv.; John Miller, *The Stuarts*, Londen 2006², 37-65; Knappen, *Tudor Puritanism*, 317vv.

in hoofdzaak calvinistische Schotland, dat bovendien kerkelijk het presbyteriale stelsel kent. Daarom hopen zij vurig dat hij hun reformatorische streven welgezend zal zijn. Wanneer de koning uit Schotland onderweg is naar Londen om gekroond te worden, bieden zij hem een – overigens zeer gematigd – verzoekschrift aan. Dat is door duizend puriteinse voorgangers ondertekend en staat daarom bekend als ‘de petitie van de duizend predikanten’ (*millenary petition*). Hierin verzoeken zij onder meer de intrekking van een aantal van oorsprong rooms-katholieke gewoonten bij de doop, meer ruimte voor de prediking van het Woord in de eredienst, het niet langer verplicht stellen van het dragen van ambtsgewaden en de afschaffing van de biecht voorafgaande aan het Heilig Avondmaal. Verder bevat deze petitie een pleidooi voor de bevordering van de zondagsheiliging en voor het aanstellen van goed opgeleide predikers.

De koning neemt dit verzoekschrift in eerste instantie slechts voor kennisgeving aan. Bij nader inzien belegt hij in 1604 echter wél een conferentie in Hampton Court om met de verschillende groeperingen in de Anglicaanse Kerk te spreken over de moeiten waarin het kerkelijke leven zich bevindt. Ook de puriteinen zijn daarbij vertegenwoordigd. Jacobus I gaat echter vrijwel op geen van hun wensen in. Hij toont zich zelfs openlijk vijandig ten opzichte van het puriteinse streven. Want wanneer er gesproken wordt over ruimte voor een presbyteriaanse kerkstructuur, uit hij bits de befaamde woorden: ‘Geen bisschop, dan ook geen koning!’ (*No bishop, no King*).²² Wie de bisschoppelijke kerkstructuur verwerpt, verwerpt volgens hem dus ook het koningschap! Het enige punt waarin hij toestemt, is het verlangen van de puriteinen naar een nieuwe vertaling van de Bijbel. De reden die hij daarvoor aanvoert is overigens niet zozeer dat hij bij de puriteinen in het gevlei wil komen. Zijn belangrijkste drijfveer is dat de oudere vertaling, de zogenaamde Geneefse Bijbel (*Geneva Bible*), ‘van alle vertalingen de ergste is omdat zij in de kanttekeningen de ongehoorzaamheid aan de koning goedkeurt!’ Deze nieuwe vertaling gaat in 1611 onder de naam *King James Version* de wereld in. Veel

22. Vgl. Knappen, *Tudor Puritanism*, 324; Haller, *The Rise of Puritanism*, 49vv.; Ha, *English Presbyterianism*, 13.

puriteinen blijven echter na 1611 nog jarenlang vasthouden aan de *Geneva Bible* die in 1560 op instigatie van John Knox in de Engelse vluchtelingengemeente in Genève is uitgegeven.²³ De slotsom van dit alles is dat de kerkelijke situatie in Engeland, zoals die in het verleden was onder Elizabeth, in principe onveranderd blijft voortbestaan.

Om deze reactie van Jacobus I goed te taxeren, is het van belang kort aandacht te vragen voor zijn visie op de positie van de koning in kerk en samenleving. Jacobus I heeft veel belangstelling voor theologische en kerkelijke zaken en is daarin ook behoorlijk onderlegd. Aanvankelijk lijkt hij theologisch een calvinistisch standpunt in te nemen. In elk geval stuurt hij *con amore* een aantal afgevaardigden uit de Kerk van Engeland naar de befaamde synode van Dordrecht 1618/1619. Toch blijkt hij persoonlijk steeds meer naar een gematigde vorm van het calvinisme te neigen waardoor hij in toenemende mate terecht komt bij het arminianisme. Diezelfde tendens is trouwens ook waar te nemen bij een groot aantal andere hooggeplaatsten die tot de Kerk van Engeland behoren. Bovendien wordt de sterke afkeer die Jacobus heeft van het presbyteriale stelsel van kerkregering gevoed door de vrees dat dit het gezag van de koning zou ondermijnen. Daarom voert hij, ondanks alle verzet dat daartegen bestaat, ook in de kerk van Schotland op een gegeven moment de bisschoppelijke regering in.

Voor zijn kerkelijke politiek in Engeland steunt hij op de zogenaamde hoogkerkelijke partij in de Anglicaanse Kerk. Kenmerkend voor deze invloedrijke groep zijn de volgende vijf punten: (1) De koning heeft onbeperkt theocratisch gezag over de kerk. (2) De bisschoppelijke kerkregering berust op een goddelijke inzetting (*divino iure*). (3) Het traditioneel-katholieke ritueel wordt in stand gehouden: beelden, kruisen, altaren, ambtsgewaden, het knielen, het vieren van een groot aantal kerkelijke feestdagen etc. (4) Er is principieel binnen de kerk een grote vrijheid betreffende de leer. (5) Met betrekking tot

23. Vgl. Bisschop, 'Geschiedenis van het puritanisme', 56vv. Zeer uitvoerig: Daniel Neal, *The History of the Puritans I*, Minneapolis 1979², 389vv. Over de King James Version: Gustavus S. Paine, *The Men Behind the King James Version*, Grand Rapids 1982⁴.

sport en spel op de zondagen worden grote vrijheden toegestaan. Om dit principe te onderstrepen vaardigt de koning in 1618 de ‘Verklaring over sport en spel’ uit (*Declaration of Sports*, ook wel *Book of Sports* genoemd). Hierin worden ‘onschuldige vormen van recreatie’, zoals boogschieten, pinkelen (*tip-cat*),²⁴ dansen, toneelspel etc. op de ‘christelijke sabbatdag’ (*The Christian Sabbath*) officieel toegestaan.²⁵ De koning verbiedt overigens in deze maatregel wel wrede en gewelddadigere vormen van sport en ontspanning op de zondag en moedigt zijn onderdanen aan om vooral de kerkdiensten te bezoeken.

Niettemin is ‘De verklaring over sport en spel’ met name gericht tegen de nauwgezette zondagsopvatting van de puriteinen. Zij verzetten zich in hun preken en verhandelingen dan ook krachtig tegen het *Book of Sports*.²⁶ Hun bezwaren worden nog versterkt doordat de koning zijn visie op al deze terreinen op een tactloze, dictatoriale wijze oplegt. Zo worden vele predikanten, die weigeren zich te houden aan de anglicaanse liturgie, uit hun ambt gezet. Voorgangers die het *Book of Sports* niet publiekelijk vanaf de kansel willen voorlezen, lopen eveneens gevaar brodeloos te worden. Ook gemeenteleden van puriteinse levensovertuiging wordt het moeilijk gemaakt. Dit is een belangrijke aanleiding voor de massale emigratie van puriteinen naar Amerika (*New England*) die vanaf deze periode op gang komt.²⁷ De meeste van deze emigranten zijn de independentistische overtuiging toegedaan en stichten in hun nieuwe vaderland kerken

-
24. Bij het pinkelen wordt een stukje hout – het zgn. pinkelhoutje – met een slaghout omhoog gewipt en daarna zo ver mogelijk weggeslagen. Het pinkelen wordt wel beschouwd als de voorloper van het in de Engelstalige wereld nog steeds hartstochtelijk gespeelde cricket.
 25. Vgl. o.a. John F.H. New, *Anglican and Puritan. The Basis of their Opposition 1558-1604*, Londen 1964, 22v.; James I. Packer, ‘The puritans and the Lord’s Day’, in: idem, *A Quest for Godliness. The Puritan Vision of the Christian Life*, Wheaton 1990, 233-244, m.n. 235vv.
 26. Zie bijvoorbeeld Christopher Hill, *A Turbulent, Seditious, and Factious People. John Bunyan and His Church*, Oxford 1989, 71v.
 27. Een klassiek werk over de emigratie naar Nieuw-Engeland en de geschiedenis van de eerste puriteinse kolonies daar is: Cotton Mather, *The Great Works of Christ in America. Magnalia Christi Americana* I en II, Edinburgh/Carlisle 1979³. Zie ook: Edmund James Carpenter, *The Mayflower Pilgrims*, Arlington Heights 1993; Samuel Eliot Morison, *Builders of the Bay Colony*, Boston 1962⁶.

met een congregationalistische structuur.²⁸ Ondanks deze aderlating blijft de puriteinse beweging in ‘het oude Engeland’ tijdens deze periode echter toch gestaag groeien. Vooral het aantal presbyteriaans gezinden onder hen neemt voortdurend toe. Parallel hiermee groeit ook het aantal parlamentsleden dat een min of meer presbyteriaanse overtuiging aanhangt. Het gevolg hiervan is dat met name het verzet tegen de bisschoppelijke kerkregering en eveneens tegen het verplichtend karakter van het anglicaans gebedenboek in parlamentskringen begint te groeien.²⁹

1.4 Koning Karel I

Het verzet tegen de hoogkerkelijke partij in de Anglicaanse Kerk uit zich daarom ook beduidend sterker wanneer Karel I (1600-1649) in 1625 zijn vader opvolgt.³⁰ Deze nieuwe koning regeert namelijk nog tirannieker vanuit het hoogkerkelijk perspectief dan Jacobus I. Hij wordt daarin krachtig gesteund door William Laud (1573-1645),³¹ een man die al een belangrijk adviseur in kerkelijke zaken was tijdens het bewind van zijn vader. Laud wordt in 1633 aartsbisschop van Canterbury en is vanaf dat moment beeldbepalend in de kerkelijke en politieke verwickelingen van deze periode. Hij geldt als de verdediger van het hoogkerkelijk anglicanisme bij uitstek. Dat houdt onder meer in dat hij zich inspant om het liturgisch ceremonieel in de Anglicaanse Kerk meer en meer terug te brengen naar zijn rooms-katholieke wortels. Zijn afkeer van verschillende centrale gereformeerde leerstukken steekt hij niet onder stoelen of banken. Bovendien begint hij een actief vervolgingsbeleid tegen de puriteinen die zich niet aan zijn maatregelen willen onderwerpen. De ‘gezelschappen’

28. Vgl. John von Rohr, *The Shaping of American Congregationalism 1620-1957*, Cleveland 1992, 1-114.

29. Vgl. Ha, *English Presbyterianism*, 21vv.; 27vv.

30. Vgl. Bisschop, ‘Geschiedenis van het puritanisme’, 65-76; Trevelyan, *England Under the Stuarts*, 124vv.; Miller, *The Stuarts*, 67-111.

31. Zie John N. Norton, *Life of Archbishop Laud*, Boston 1864. Anthony Milton, ‘Unsettled Reformations 1603-1662’, in: Anthony Milton (red.), *The Oxford History of Anglicanism. Volume I. Reformation and Identity, c. 1520-1662*, Oxford 2017, 70vv.; J.C. Ryle (1816-1900), de bekende anglicaanse bisschop van onverdacht calvinistische overtuiging uit later tijd, geeft een kritische bespreking van leven en werk van Laud in zijn *Light from Old Times*, Welwyn 1980², 258-303.

(*conventicles*) beschouwt hij als haarden van verzet tegen zijn bewind en dat verzet wordt volgens hem nog aangewakkerd wanneer lekenpredikers of voorgangers, die niet in de Anglicaanse Kerk geordend zijn, daar voorgaan. Om deze reden wordt er een verbod uitgevaardigd om samenkomsten te beleggen buiten de kerkdienst om. Zodoende worden de preekmogelijkheden voor voorgangers die niet in de Anglicaanse Kerk zijn geordend drastisch ingeperkt. Datzelfde geldt voor het recht van adellijke families om een huispredikant in dienst te nemen. Wie deze maatregelen niet gehoorzaamt, wordt ontslagen of in het uiterste geval zelfs gevangengezet. Omdat Laud er een uitgebreid spionagenetwerk op nahoudt, blijkt hij uitstekend op de hoogte te zijn van wat er in puriteinse kringen omgaat. Zodoende kan hij ook daadkrachtig optreden.

De keerzijde van deze ontwikkeling is echter dat vooral onder de leden van de adel die de puriteinse overtuiging zijn toegedaan het protest tegen deze gang van zaken steeds luider wordt. Binnen de gehele beweging van het puritanisme ontstaat bovendien al spoedig de verdenking dat Laud de Engelse kerk wil terugbrengen onder het pausdom. Het feit dat Karel I een huwelijk sluit met de Franse prinses Henriëttta Maria die rooms-katholiek is, versterkt deze gevoelens alleen maar. Wanneer de koning en Laud in 1637 in het voornamelijk presbyteriaanse Schotland dictatoriaal een aangepaste versie van het anglicaanse gebedenboek willen invoeren, ontstaat er een opstand.³² De Schotten stellen een Nationaal Verbond (*National Covenant*) op.³³ Daarin beloven de ondertekenaars onder het zweren van een plechtige eed aan God, dat zij eendrachtig het geloof van de Reformatie en de presbyteriaanse vorm van kerkregering zullen handhaven en verdedigen. Dit betekent dat het bisschoppelijk stelsel – dat zoals we zagen door Jacobus I in Schotland was ingevoerd – wordt afgeschaft en ook dat allerlei andere besluiten van eerdere synoden die de Schotse cove-

32. J.H.S. Burleigh, *A Church History of Schotland*, Londen 1973³, 210-232.

33. De tekst van het *National Covenant* is te vinden in: *Westminster Confession of Faith*, Glasdow 1983³, 343-354. Zie voor een Nederlandse vertaling: L.J. van Valen, *Naftali, een losgelaten binde. De strijd en het lijden van de Schotse Kerk*, Houten 1992, 362-371.

nanters niet welgevallig zijn, ongedaan worden gemaakt. Het gevolg is een tweetal oorlogen tussen de troepen van de koning en de Schotten. Karel I lijdt in verschillende veldslagen beslissende nederlagen en daarmee is zijn macht in Schotland in feite gebroken.

Ondertussen is het ook in Engeland al langere tijd onrustig. Van cruciaal belang zijn hier vooral de spanningen tussen de koning en het Engelse parlement. Terwijl Jacobus I deze spanningen doorgaans op het juiste moment min of meer wist te neutraliseren, vinden eigenlijk van meet af aan botsingen plaats tussen Karel I en het Lagerhuis.³⁴ Dat hangt allereerst hiermee samen dat de puriteinen en hun medestanders in het parlement in de meerderheid zijn gekomen. Minstens zo belangrijk is echter dat de koning herhaaldelijk weigert verantwoording af te leggen van onder andere zijn buitenlandse politiek, de kosten van zijn militaire campagnes en de arrestatie van mensen die hem politiek onwelgevallig zijn. In 1629 komt deze conflictsituatie tot een hoogtepunt, wanneer de koning het Lagerhuis voor ontbonden verklaart en elf jaar lang regeert zonder het parlement samen te roepen. Hij sluit vrede met de buitenlandse mogendheden met wie hij in oorlog is en probeert door een reorganisatie en uitbreiding van de belastingen de rijksfinanciën op orde te krijgen. Nadat de eerste oorlog met de Schotse covenanters (*First Bishop's war*) voor hem ongunstig is verlopen, heeft hij echter dringend een aanzienlijk kapitaal nodig om opnieuw tegen de Schotten ten strijde te trekken. Zodoende ziet hij zich gedwongen in april 1640 het parlement opnieuw samen te roepen. De afgevaardigden weigeren echter pertinent Karel I van de nodige financiële middelen te voorzien. Zij willen eerst diepgaand met hem spreken over de grieven die zij tegen hem en zijn regering hebben. Bovendien verzetten zij zich tegen een nieuwe oorlog met Schotland.

De koning reageert verbitterd: al in mei van datzelfde jaar ontbindt hij het parlement weer. Daarom is het later bekend geworden als 'Het Korte Parlement' (*The Short Parliament*), omdat het maar korte tijd heeft gefunctioneerd. Wanneer enige tijd later de Tweede Bisschop-

34. Zie o.a. *The New Encyclopaedia Britannica* 3, Chicago 1990¹⁵, 112v., s.v. 'Charles I'; Miller, *The Stuarts*, 68vv.

penoorlog voor Karel I in een tweede nederlaag is geëindigd en de Schotten Engeland binnentrekken, kan hij niet anders dan het parlement opnieuw samenroepen. Dit parlement – dat later ‘Het Lange Parlement’ (*The Long Parliament*) genoemd wordt – veroordeelt een groot aantal besluiten en handelingen van de koning gedurende de achterliggende elf jaar en stelt vele eisen. De koning moet wel toegeven. Aan het einde van 1641 bereikt de regering in Londen het bericht dat in Ierland opstand is uitgebroken. De leiders van het parlement zijn bang dat, als de koning een leger bijeenbrengt om deze opstand neer te slaan, hij dat ook tegen hen zal gebruiken. Om deze reden proberen zij controle over het leger te krijgen door Karel I te dwingen het opperbevel over te dragen. De koning weigert resoluut. Onder druk van de omstandigheden begaat hij echter een wanhoopsdaad: hij geeft bevel om één lid van het Hogerhuis en vier leden van het Lagerhuis te arresteren onder beschuldiging van hoogverraad. De mannen om wie het te doen is, ontsnappen echter en verbergen zich in Londen.

Na deze tegenslag neemt Karel I de wijk naar het noorden en vestigt zich uiteindelijk in York. Daar voegen zich vele royalisten bij hem, ook de koningsgezinde leden van het parlement. Zowel de koning als de puriteinsgezinde parlamentsleden die in Londen zijn achtergebleven, beginnen nu legers bijeen te brengen. Een burgeroorlog is onvermijdelijk en deze breekt ook inderdaad uit in de tweede helft van 1642. Na wisselende kansen, die aanvankelijk niet ongunstig zijn voor Karel I, lijdt hij een beslissende nederlaag in de slag bij Naseby in 1645. De parlamentsgezinde troepen zijn inmiddels gereorganiseerd tot een zeer gedisciplineerd en professioneel geleid leger, *The New Model Army*. Sir Thomas Fairfax heeft als generaal het hoogste commando over deze troepen, terwijl Oliver Cromwell als luitenant-generaal naast hem staat.³⁵ Dit leger brengt de koninklijke troepen nog verschillende andere nederlagen toe. Uiteindelijk moet

35. Zie o.a. Miller, *The Stuarts*, 108vv.; Christopher Hill, *God's Englishman. Oliver Cromwell and the English Revolution*, Londen 1988³, 60vv.; Antonia Fraser, *Cromwell. Our Chief of Men*, Londen 1985⁶, 91vv.; 111vv. Over *The New Model Army*: Ian Gentles, *The New Model Army in England, Ireland and Scotland, 1645-1653*, Oxford 1994² en C.H. Firth, *Soldiers of Parliament. The Creation and Formation of the New Model Army During the English Civil War. Cromwell's Army*, Driffield 2015.

de koning de wijk nemen en vlucht hij naar het kamp van de Schotse covenanters in Newark. Wanneer de Schotten echter een overeenkomst sluiten met de triomferende parlamentslegers, wordt Karel I uitgeleverd aan vertegenwoordigers van het parlement. Het vervolg van de geschiedenis is ingewikkeld, vol onverwachte gebeurtenissen en intriges. Uiteindelijk loopt dat alles uit op het proces tegen de koning wegens hoogverraad, het vonnis en zijn onthoofding op 13 januari 1649. Dit vonnis en de onthoofding van de koning zijn overigens bepaald niet onomstreden. Het presbyteriaanse Schotland en ook de presbyterianen in Engeland verzetten zich er heftig tegen.³⁶ Ook hier in Nederland ontstaat een levendig protest tegen de ‘koningmoord’ in Engeland. Dit is zeer waarschijnlijk ook de reden waarom in een tiental jaren na 1649 veel minder vertalingen van Engelse puriteinen in Nederland worden gepubliceerd dan vóór die tijd ...

1.5 De weg naar Westminster

Tot nu toe hebben we in feite uitsluitend aandacht geschonken aan de verwikkelingen op politiek en militair terrein tijdens de burgeroorlog in Engeland. Ondertussen zijn er ook allerlei stormen losgebroken rondom en binnen de Kerk van Engeland. In de periode vóór 1640, wanneer de koning weigert het parlement samen te roepen, worden de puriteinen steeds zwaarder vervolgd, vooral degenen die zich openlijk afscheiden van de staatskerk. Onder de harde hand van bisschop Laud worden voorgangers uit hun ambt gezet of wordt hun een preekverbod opgelegd. Allerlei mensen worden gevangengezet en sommigen zelfs gemarteld. Enkele puriteinse leiders worden tot de schandpaal veroordeeld, waarbij hun de neus of de oren worden afgesneden. Door al deze maatregelen groeit het verzet tegen de koning en de hoogkerkelijke partij niet alleen in brede lagen van de bevolking, maar ook binnen het parlement. Deze onrust komt tot een hoogtepunt wanneer Laud steeds verder gaat om zijn idealen te realiseren. Hij wil dat het goddelijk recht van de koning om met absoluut gezag over het volk en over de kerk te regeren, overal erkend wordt. Bovendien wil hij overal de bisschoppelijke kerkrege-

36. Vgl. Elliot Vernon, ‘Presbyterians in the English Revolution’, in: Coffey (red.), *The Oxford History of Protestant Dissenting Traditions*, 55-72; m.n. 67vv.

ring invoeren en het gebruik van het *Book of Common Prayer* dwingend opleggen. Er breekt een crisis uit wanneer Laud in 1640 alle geestelijken verplicht om een eed af te leggen. Het begin van deze eedsformule luidt als volgt:

Ik [dan volgt de naam] zweer dat ik van harte instem met de leer of de orde of het bestuur dat van kracht is in de Kerk van Engeland, aangezien die alles bevatten wat nodig is tot de zaligheid. Ik zal niet zelf of door iemand anders proberen, direct of indirect, enige paapse leer in te voeren die in strijd is met hetgeen zo officieel is vastgelegd. Bovendien zal ik er niet mee instemmen om het bestuur van deze kerk door aartsbisschoppen, bisschoppen, dekens en aartsdiakenen etc. te veranderen ...³⁷

Wie deze eed weigert, kan op zware straf rekenen en wordt uit zijn ambt gezet. In de volksmond wordt deze eed spottend de ‘et cetera-eeed’ genoemd. Het parlement reageert onmiddellijk. De graaf van Strafford, de belangrijkste adviseur van de koning, wordt gearresteerd en beschuldigd van hoogverraad. Korte tijd later wordt ook aartsbisschop Laud gevangengenomen. Na dramatisch verlopen processen worden beiden onthoofd. Ondertussen gaat het verzet tegen de hoogkerkelijke partij, de bisschoppelijke kerkstructuur en de anglicaanse liturgie onverminderd door. In december 1640 biedt een menigte van maar liefst vijftienduizend Londenaren het Lagerhuis de ‘Wortel- en takpetitie’ (*Root-and-Branch-petition*) aan. In dit verzoekschrift dringen deze inwoners van Londen erop aan het bisschoppelijk stelsel ‘met wortel en tak’ uit te roeien. Deze actie mag zeker gezien worden als het antwoord van brede lagen van het Engelse volk op de et cetera-eeed van Laud.³⁸ Als gevolg van deze onrust in de beginjaren van de burgeroorlog, stortten eigenlijk het gehele politieke bestel en de kerkelijke structuren ineen. De koning is door de recente ontwikkelingen in feite schaakmat gezet en aartsbisschop Laud zit op dit moment nog in de gevangenis. Zij zullen beiden eer-

37. Vgl. o.a. Robert Letham, *The Westminster Assembly. Reading its Theology in Historical Context*, Philipsburg 2009, 25; Milton, ‘Unsettled Reformations 1603-1662’, 75vv.

38. Zie o.a. Bisschop, ‘De Reformatie in Engeland en Ierland tot 1643’, 31.

daags worden terechtgesteld. Geen wonder dat het parlement zich in deze situatie gaat beraden over de vraag wat er nu met de Kerk van Engeland moet gebeuren.

Allereerst worden allerlei maatregelen die door Laud zijn genomen, ongedaan gemaakt. Zo worden diverse beslissingen van 1640 met betrekking tot het kerkelijk vraagstuk, inclusief de gehate et cetera-*eed*, terzijde geschoven. Bovendien wordt het besluit genomen om de bisschoppelijke kerkstructuur af te schaffen. Maar er is meer nodig, zo oordeelt men. Daarom stelt het parlement in december 1641 voor om een generale synode samen te roepen ‘die bestaat uit de meest ernstige, vrome, geleerde en oordeelkundige godgeleerden van dit eiland, geassisteerd door enkele andere uit het buitenland die dezelfde religie als wij belijden. Zij moeten alle dingen in overweging nemen die noodzakelijk zijn voor de vrede en het goede bestuur van de kerk.’ Dit voorstel wordt aangenomen, maar de koning weigert zijn goedkeuring te geven. Met twee andere voorstellen van gelijke strekking gebeurt hetzelfde.

In deze situatie blijft het parlement geen andere weg over dan de koning te passeren en op eigen gezag een beslissing te nemen. Zodoende dient op 13 mei 1643 in het Lagerhuis een voorstel waarin het parlement een synode samenroept die de regering in de ontstane situatie van advies moet dienen. Deze synode dient zich duidelijk uit te spreken over de regeervorm en de liturgie van de Engelse staatskerk ‘die het meest in overeenstemming is met het heilig Woord van God’. Bovendien heeft de synode de taak om de leer van deze kerk te zuiveren van alle misvattingen en valse beschuldigingen. Wanneer dit voorstel is aangenomen, wordt het op 12 juni van datzelfde jaar ook goedgekeurd door het Hogerhuis. Op deze wijze is de weg vrijgekomen voor het samenroepen van een synode die later bekend zal worden als de Synode van Westminster.³⁹

39. Vgl. Van Dixhoorn (red.), *The Minutes and Papers of the Westminster Assembly I*, 4vv. Het document waarin het parlement de synode bijeenroept is te vinden in appendix 1 van Van Dixhoorn (red.), *The Minutes and Papers of the Westminster Assembly I*, 162-169. Vgl. ook: Letham, *The Westminster Assembly*, 30v.